

15-iyun, 2026-yil

SOTSIOLINGVISTIKANING MUSTAQIL ILMIY PARADIGMA SIFATIDA SHAKLLANISH JARAYONI VA UNING BAZAVIY KATEGORIYA HAMDA TUSHUNCHALARI

University of business and science

Toyirov Abdurahmon Tursunboy o‘g‘li

XX–XXI asrlar chorrahasida gumanitar fanlar tizimida yuz bergan paradigmatic burilishlardan biri tilning ijtimoiy tabiatini alohida ilmiy-nazariy muammo sifatida tadqiq etish zaruratining kun tartibiga chiqishidir. An’anaviy struktur tilshunoslikda til, avvalo, ichki tizimiy qonuniyatlarga binoan o‘rganilgan bo‘lsa, yangi davr ilmiy tafakkuri tilni ijtimoiy hodisa, ijtimoiy ongning semiotik ko‘rinishi va madaniy qadriyatlar tashuvchisi sifatida talqin qilishni taqozo etdi. Shu tarixiy-intellektual ehtiyoj natijasida sotsiolingvistika tilshunoslikning mustaqil paradigmatic sohasi sifatida shakllandi.

Sotsiolingvistikaning yuzaga kelishiga nafaqat lingvistik nazariya evolyutsiyasi, balki jamiyat hayotidagi real ijtimoiy jarayonlar ham bevosita turtki berdi: urbanizatsiya, industrializatsiya, migratsiya, raqamli kommunikatsiyalar kengayishi, transmilliy madaniy oqimlar, identitet siyosati va til bilan bog‘liq ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi til hodisasini jamiyatdan uzib bo‘lmazligini yana bir bor isbotladi. Tilning sotsial determinantlari, ijtimoiy tabaqalashuv, nutq amaliyotlarining ijtimoiy kontekstual shartlanganligi, til siyosati va lingvistik huquqlar kabi masalalar an’anaviy tilshunoslik doirasidan tashqariga chiqib, fanlararo yondashuvni talab qildi. Aynan shunday intellektual makon sotsiolingvistika uchun metodologik zamin bo‘ldi.

Bugungi kunda sotsiolingvistika til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab dialektik aloqalarni nazariy model asosida izohlash bilan birga, ularning empirik ko‘rinishlarini amaliy tadqiq metodlari yordamida qayd etadi. Mazkur paradigma tilning ijtimoiy funktsionalligi, til variativligining ijtimoiy determinantlari, til rejalashtiruv va til siyosati, kod almashuvi, nutq hamjamiyatlari, lingvistik identitet va kommunikativ tengsizlik kabi muammolarni o‘rganish orqali zamonaviy tilshunoslikning kognitiv, madaniy va siyosiy mezonlar bilan uzviy bog‘liq qirralarini yoritadi. Natijada sotsiolingvistika nafaqat nazariy bilim sohasi, balki amaliy ko‘lamga ega, ta’lim siyosati, huquqiy tizim, media amaliyoti va madaniyatshunoslik bilan bevosita tutashuvchi integrativ fan maqomini qo‘lga kiritdi.

Sotsiolingvistikaning shakllanishidan avval til va jamiyat munosabatlariga oid fikrlar ayrim olimlarning nazariy qarashlarida bo‘lak-bo‘lak tarzda uchragan bo‘lsa-da, bu g‘oyalar hali izchil metodologiyaga ega bo‘lmagan, yakdil ilmiy paradigma darajasiga ko‘tarilmagan edi. Ushbu davrni shartli ravishda “pre-paradigma” bosqichi deb atash mumkin, chunki tilning ijtimoiy tabiatiga doir mulohazalar mavjud bo‘lgan, biroq ular mustaqil fan sifatida tizimlashtirilmagan.

Vilgelm fon Humboldt tilni “millat ruhi”ning tashqi shakllanishi sifatida talqin etib, tilning mazmuniy strukturasi milliy mentalitet bilan bevosita bog‘ladi. Bu yondashuv tilning ijtimoiy mohiyatini, ya’ni til va etnos birligini tushuntirishga qaratilgan ilk konseptual

15-Iyun, 2026-yil

urinishlardan biri bo‘ldi. F. de Sossyur esa tilni “ijtimoiy institut” sifatida belgilab, tilning jamiyatdan tashqarida mavjud bo‘la olmasligini qat’iy nazariy ta’rif darajasida e’lon qildi. U til va nutqni farqlash orqali ijtimoiy ongda mustahkamlangan lingvistik me’yorlarning ijtimoiy xarakterini asoslab berdi.[1]

Shuningdek, rus etnografik va dialektologik tadqiqotlar maktabi vakillari F. Buslaev, A. Potebnya, I. Boduen de Kurtene va boshqalar xalq tili, dialektlar, etnolingvistik birliklarni o‘rganar ekan, tilning shakllanishida ijtimoiy-madaniy omillarning belgilovchi rolini qayd etdilar. Ularning izlanishlari bugungi sotsiolingvistika uchun nazariy poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Ammo bu davrdagi barcha izlanishlarning umumiy jihati shundaki, ular tilning ijtimoiy determinizmi g‘oyasini ilgari surgan bo‘lsalar-da, hali empirik metodlarga, tizimli konsepsiyaga va mustaqil metodologik apparatga ega bo‘lmagan edi. Shuning uchun mazkur bosqich sotsiolingvistik tafakkurning shakllanishi uchun zarur nazariy-intellektual “tayyorgarlik maydoni” sifatida baholanadi.

Ikkinchi jahon urushi yakunidan keyingi davr dunyo miqyosida ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida chuqur struktur o‘zgarishlar sodir bo‘lgan bosqich bo‘ldi. Urbanizatsiya tezlashdi, industrial jamiyat shakllandi, migratsiya oqimlari kuchaydi, turli ijtimoiy qatlamlar va kasbiy guruhlar o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlar murakkablashdi. Ana shu jarayonlar tilning ijtimoiy qatlamlanishi, variativligi va ijtimoiy munosabatlardagi pozitsiyasiga yangi ilmiy nigoh bilan qarash zaruratini tug‘dirdi. Tilning jamiyat bilan bevosita bog‘liq qo‘llanishini empirik tadqiq etish ehtiyoji sotsiolingvistikaning institutsional fan sifatida shakllanish jarayonini tezlashtirdi.

Aynan shu davrda amerikalik tilshunos Uilyam Labovning shaharliklar nutqidagi farqlarni statistik va eksperimental metodlar asosida tahlil qilgan tadqiqotlari ilmiy jamoatchilikda katta rezonans uyg‘otdi. Labov til variativligining tasodifiy emas, balki qat’iy ijtimoiy determinantlarga – ijtimoiy tabaqalanish, ta’lim darajasi, kasb, etnik mansublik, hudud va jins kabi omillarga bog‘liqligini empirik tarzda isbotladi. Bu esa sotsiolingvistikaning metodologik asoslarini mustahkamladi.[2]

Shuningdek, B. Bernsteinning “cheklangan” va “kengaytirilgan” nutq kodi haqidagi qarashlari tilning ijtimoiy tengsizliklar bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatib berdi. J. Gampers, P. Garvin, D. Xyms kabi tadqiqotchilar esa “nutq hamjamiyati” tushunchasini ilmiy muomalaga olib kirib, tilni alohida individlar faoliyati emas, balki ijtimoiy guruhning kollektiv kommunikativ xulqi sifatida tushuntirishdi. Ushbu davrda tilning ijtimoiy dialektlar, kod almashinuvi, bilingvizm va diglossiya, til siyosati va variativlik qonuniyatlari ilk bor mukammal nazariy-empirik asosda ishlangan. Eng muhim jihati shundaki, sotsiolingvistika aynan shu davrda mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida tan olindi va lingvistik fanlar tizimida alohida paradigma maqomiga ega bo‘ldi.[3]

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida dunyoda sodir bo‘lgan global demografik siljishlar, raqamli kommunikatsion texnologiyalarning hayotiy zaruratga aylanishi, migratsiya oqimlarining keskin ortishi, xalqaro tashkilotlarning inson huquqlari, til huquqlari va identitet masalalarini global miqyosga olib chiqishi sotsiolingvistikaning

rivojlanish yo‘nalishlarini tubdan kengaytirdi. Bu bosqichda sotsiolingvistika endi faqat “til – jamiyat” munosabatini bayon etuvchi nazariy yo‘nalish emas, balki ijtimoiy siyosiy jarayonlar bilan bevosita ishllovchi, qaror qabul qilish mexanizmlariga ta’sir ko‘rsata oladigan amaliy-maslahatchi fan maqomiga ega bo‘la boshladi.[4]

Mazkur bosqichning eng muhim belgilaridan biri sotsiolingvistik muammolarning global kontekstda qayta talqin qilinishidir. Ko‘p tillilik, superdiversifikatsiya, diglossiya, lingua franca sifatida ingliz tilining global ekspansiyasi, til konfliktlari, tilning milliy xavfsizlikdagi roli, til va identitet siyosati, migratsion tillar, diaspora tillari, media va internet diskursining sotsiolingvistik tabiati kabi mavzular alohida ilmiy yo‘nalishlarga ajralib chiqdi. Bu esa sotsiolingvistikaning fanning ichki doirasida “kengayishdan” ko‘ra, uning boshqa fanlar bilan tutashgan holda “gorizontal integratsiya”ni kuchaytirganini ko‘rsatadi.

Raqamli kommunikatsiya va ijtimoiy tarmoqlar paydo bo‘lishi natijasida “media sotsiolingvistika” va “kiberlingvistika” kabi yangi tarmoqlar shakllandi. Nutq amaliyotining translokall, transmilliy, anonim, multimodal xususiyatlari tahlilning yangi metodologiyasini talab qildi. Shu tariqa sotsiolingvistika sotsiologiya, antropologiya, siyosatshunoslik, psixologiya, semiotika va media tadqiqotlari bilan interfeys holatiga keldi.

Bu davrda til siyosati va til rejalashtiruvchi ham sotsiolingvistikaning markaziy masalaridan biri sifatida shakllandi. Davlatlar tilni huquqiy tartibga solish, tilni saqlash va revitalizatsiya, til tengliklarini ta’minlash, etno-lingvistik konfliktlarni bartaraf etish kabi strategik vazifalarda sotsiolingvistik bilimlarga tayanishga majbur bo‘ldi. Natijada sotsiolingvistika nafaqat akademik, balki ijtimoiy-siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonlarida ham epistemik autoritetga ega bo‘ldi.

Sotsiolingvistika zamonaviy tilshunoslikning alohida mustaqil paradigmasiga aylangan bo‘lib, u tilni ijtimoiy voqelikdan ajralgan abstrakt tizim sifatida emas, balki jamiyatdagi real kommunikativ amaliyot ijtimoiy struktura, ijtimoiy rollar, qadriyatlar va diskursiv tajribalar bilan uzviy aloqador holda tadqiq etadi. Mazkur yondashuv tilning funksional va ijtimoiy determinatsiyalangan mohiyatini ochib berish bilan birga, til hodisalarini shaxs, guruh va makrojamiyat darajasidagi ijtimoiy omillar bilan sabab-oqibat munosabatida ko‘rishga imkon beradi.

Bugungi kunda sotsiolingvistika nafaqat nazariy bilim sohasi, balki amaliy ahamiyatga ega metodologik yo‘nalish sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki tilning ijtimoiy qatlamlanishi, kod-almashinish, til o‘zgaruvchanligi, genderga oid nutqiy strategiyalar, migratsiya va urbanizatsiya jarayonlarida tilning transformatsiyasi, til siyosati va til rejasi kabi fenomenlar ijtimoiy hayotning barcha sferalarini bevosita shakllantiradi va boshqaradi. Shu bois sotsiolingvistik tahlilsiz na etnik-madaniy identitet, na ommaviy axborot diskursi, na ta’lim tizimi, na davlat til siyosati to‘laqonli tushuntirilishi mumkin.

Umuman olganda, sotsiolingvistika fan sifatida tilni jamiyatdan ajratib emas, balki jamiyatning o‘zining semiosfera tarkibiy qismi sifatida tahlil etishga yo‘naltirilgan integral yondashuvni taklif etadi. Bu esa tilga oid ilmiy qarashlarni yangi epistemik doiraga olib kiradi va tilshunoslikni ijtimoiy fanlar bilan kesishgan tarmoq tadqiqotlar darajasiga ko‘taradi. Shunday qilib, sotsiolingvistik paradigma nafaqat nazariy konsepsiyalarning evolyutsiyasini

15-iyun, 2026-yil

aks ettiradi, balki tilning jamiyatdagi real voqelik sifatidagi maqomini qayta belgilab, unga bo‘lgan ilmiy nigohni konseptual jihatdan yangilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Saussure F. de. Course in General Linguistics. - London: Duckworth, 1983. - pp. 65-78.
2. Labov W. Sociolinguistic Patterns. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. - pp. 112-145.
3. Fishman J.A. Sociolinguistics: A Brief Introduction. - Rowley: Newbury House, 1971. - pp. 45-67.
4. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. - London: Edward Arnold, 1978. - pp. 34-59.

